

ОСОБЛИВОСТІ ПСИХОКОРЕКЦІЇ ЕМОЦІЙНОЇ СФЕРИ ДІТЕЙ ЗАСОБАМИ МАЛЮНКУ В АРТ-ТЕРАПІЇ

Стаття присвячена проблемі корекції емоційної сфери дітей. Здійснено спробу проаналізувати вікові особливості дитячих малюнків. Запропоновані найбільш цікаві техніки малювання, що можуть застосовуватися фахівцями в практичній роботі.

Ключові слова: емоційна сфера, діти, малюнкова арт-терапія.

Статья посвящена проблеме коррекции эмоциональной сферы детей. Сделана попытка проанализировать возрастные особенности детских рисунков. Предложены наиболее интересные техники рисования, которые могут употребляться специалистами в практической работе.

Ключовые слова: эмоциональная сфера, дети, рисуночная арт-терапия.

The article devoted to the problem of correction of children's emotional sphere. The attempt of analyses of children's drawings was done. The most interesting methods of drawing were suggested, which can be used by different specialists in their practical work.

Key words: emotional sphere, children, picture art-therapy.

Постановка проблеми. Проблема ефективної корекційної роботи з дітьми, що мають певні проблеми в емоційній сфері в сучасному суспільстві незаперечна. Зростаючий науково-технічний прогрес, постійна зайнятість батьків, їх невпевненість у майбутньому та й негативний вплив природних факторів зовнішнього середовища відзначаються на зростанні дитячої агресивності, тривожності, певних страхів тощо.

Малюнкова діяльність дітей здавна привертала увагу дослідників як можливий метод вивчення внутрішнього стану маленької людини, її здатність відбивати загальну картину світу та світ своїх переживань.

Мета дослідження. Метою нашого дослідження є аналіз вікових особливостей, що можуть знайти своє відображення в дитячих малюнках; добір ефективних проєктивних методів та вправ, пов'язаних із використанням малюнків у роботі з емоційними проблемами дітей.

Аналіз досліджень і публікацій. Застосування малюнкових технік для дослідження та корекції особистості дитини має важливе значення. Воно знайшло широке поширення як у нас у країні, так і за кордоном. Велику роль у розвитку досліджень дитячого малюнку зіграли роботи

А.В. Кларка, М. Ліндстрома, Г. Кершенштейнера, Е.Х. Кнудсена. Дослідженнями в області дитячої образотворчої діяльності займалися О.І. Галкіна, С.І. Ігнат'єв, І.П. Сакуліна, Г.В. Лабунська, З.В. Денисова, В.С. Мухіна та ін.

Могутній поштовх цих досліджень і разом із тим оригінальний підхід до аналізу дитячих малюнків дали роботи Ж. Піаже. Дитячий малюнок розглядається в них як особливий вид наслідування, що розвивається за загальними законами наслідування і виражає особливості розумових образів, індивідуальних символів, які складаються в дитини.

Своєрідна точка зору на цей процес присутня в роботах Д.М. Узнадзе, який вважає, що дитина не придивляється до оригіналу і малює без натури. Значить, дитина малює не те, що вона безпосередньо сприймає, а те, що в неї є в уяві. І хоча в сприйняття і уявлення одна природа – зоровий образ предмета, – однак, насправді дитина малює щось інше. І це не те, що малює дорослий. Аналізуючи дитячі роботи, багато авторів звертають увагу на те, як у них передається навколишня дійсність і який особистісний зміст у це вкладається дитиною.

Дослідники дитячого малюнка підкреслюють, що малюнок є свого роду розповіддю про те, що в ньому зображується, і суттєво не відрізняється від словесної розповіді. Власне, це розповідь, виконана в образній формі, яку необхідно вміти прочитати. Дитячий малюнок широко застосовується у практичній психології як метод психодіагностики і психокорекції.

Основний матеріал та результати дослідження.

Аналіз малюнків маленьких дітей показує, що дитина малює не тільки те, що бачить, але й те, що вже знає про речі, і її поки що незрілої нервово-м'язової рівноваги недостатньо для пояснення своєї манери малювання, тих форм і властивостей, які вона додає предметам. У своїх малюнках дитина зображує фантастичні елементи, що є вираженням рівня її бачення багатьох проблем людини, а отже, її відносин із собою, родиною і навколишнім світом.

У малюнках дитина виливає природним і спонтанним способом свої почуття. Вона вбиває і оживляє, творить і руйнує образи, що відповідають її рівню свідомості й уяви, її манері відчувати і пояснювати навколишній світ. Таким чином, дитячий малюнок є найкращим тестом, невичерпним джерелом спостережень і найвищою мірою корисним для коректування відносин дорослого і дитини.

Кожна дитина у становленні своєї образотвірної діяльності проходить певні стадії [8, с. 9-19].

Перша стадія часто іменується стадією «мазанини». Перші проби малювання – це «мазанина, карлочки». Коли у віці 12 місяців дитина бере в руки олівець і починає тикати ним у папір, той вислизає в неї з рук, тому що необхідним для приборкування олівця рухам вона навчиться лише через 6-8 місяців.

Ця перша стадія характеризується В.В. Зеньковським як «до-естетична» – не красою заповнена значна частина дитячого малювання, оскільки ще немає естетичного завдання як такого. Однак, подібно природі, перші сходинки усякої творчості вже вкладають у себе тьмяну прекрасного, магічну силу фантазії. Про стадію «мазанини» О.О. Смирнов писав, що це стадія позбавлених змісту штрихів. Ними дитина ще не намагається виражати що-небудь конкретне. Вони – тільки результат наслідування тим діям, які вона бачить у дорослих. Вона хоче сама водити олівцем на папері, як це роблять дорослі. Вона зазнає великої насолоди і задоволення від того, що почуває себе винуватцем появи якихось ліній на папері. Правда, олівець ще не слухається її, веде за собою руку часто зовсім не туди, куди хочеться дитині. Але все-таки її рука залишає після себе реальний наочний слід.

К. Бюлер назвав цю стадію «фонетикою малювання», в якій має місце певна недосконалість того матеріалу, з яким грається дитина. Тут силь-

но позначається самонаслідування, повторення попередніх рухів, усе, що можна вилучити естетичного, вилучається початком ритму і симетрії. Стадія «мазанини» тривала і неоднорідна. У середині цієї стадії ми бачимо ряд етапів, серед яких слід виділити наступні – наслідування рухам дорослих; розглядання карлочок, передфаза карлочок за Кершенштейнером [4]; малювання ліній; повторювані карлочки; орнамент (оволодіння первинною формою); поява зображення.

Потім настає *друга стадія*, коли випадковий успіх «прив'язує» дитину до чогось такого, що дуже схоже на образ, на зображення чогось чи когось, предмет або людину. Коли дитині виповниться 2 роки, від неї можна чекати перших «малюнків», схожих на розмотані клубки ниток, при цьому границі аркуша часто не беруться до уваги.

Таким чином, від «мазанини» дитина переходить до стадії примітивних зображень. У дитини з'являється уміння намалювати деякі форми: нерівні кола, щось схоже на багатокутники, кути, відрізки ліній.

Малюнок фігури людини буде виконуватися за однією й тією ж схемою: кругла голова, великі очі, волосся спадає прямими лініями і розходиться від черепа, як від сонця промені (у сонця теж потім з'являється рот, ніс і очі). Руки в малюнку прилаштовані до голови, кисті рук не визначені, пальці розташовуються віялом на кінці руки або уздовж неї.

Незабаром, після 3 років, дитина починає пробувати свої сили в справі, що має для неї особливе значення: вона приступає до графічного зображення фігури людини. У цей період вона користується декількома основними штрихами, за допомогою яких може зобразити яку-небудь людину: маму, тата або іншого члена родини.

Близько 5 років дитина, нарешті, досить чітко передає на малюнку всі частини тіла людини: голову, шию, тулуб, руки, ноги, кисті рук і ступні. Шия, кисті рук і ступні з'являються останніми. Руки тепер відходять від тулуба, на обличчі на своїх місцях зображуються очі, ніс, рот, вуха (з'являються останніми), волосся: все набагато краще, ніж раніш, там, де з «тулуба» виділяється шия, вона одержує надто велику довжину. Брови відсутні так само довго, як і ніс, а от те, що при погляді на обличчя не буває видно, а саме зуби, малюється досить часто.

Фігура може бути одягнена по-різному, в залежності від статі, хоча одяг вимальовується поки що лише приблизно.

При всій недосконалості таких портретів, дитина все-таки намагається позначити зображену на них людину якою-небудь емблемою, що відповідає її званню. Особливо часто такою емблемою буває капелюх, ціпок чи цигарка у чоловіків і волосся із величезним бантом у жінок. Одяг звичайно виявляє свою присутність тільки гудзиками.

Перші зображення часто представляють людину в анфас. Лише поступово відбувається перехід до профілю.

Аналогічно «портретам» людини, схематично зображуються і тварини. Іноді тварина наділяється якою-небудь характерною для неї рисою, яка тільки і дозволяє віднести її до визначеної категорії.

Таку ж схематичність видно і при зображенні дерев, будинків, потягу тощо.

Типовою «помилкою» дитини до 6 років є, крім усього іншого, відсутність контролю над деталями.

Варто пам'ятати, що дитина малює предмети, виходячи зі свого розуміння «важливості» одних і марності інших. Для неї критерієм, що визначає корисність предмета, є виконувана ним функція, і тільки корисні предмети й об'єкти, з її погляду, становлять інтерес. Всупереч існуючий думці, дитячий малюнок зовсім не фантастичний, а глибоко реалістичний.

У дитини 6 років фігура людини набуває більш визначеної форми завдяки зростаючій майстерності, контролю над рухами і кращому орієнтуванню у відносинах із навколишнім світом. У порівнянні з 5-річним віком, крім більшої кількості деталей, зображуваних на малюнку, з'являється здатність передавати рухи людського тіла за допомогою різного розташування рук і голови.

Настає *четверта стадія* – стадія правдоподібних зображень. Вона характеризується поступовою відмовою від схеми і спробами відтворити справжній вигляд предметів. Ноги набувають уже деякого вигину, часто навіть тоді, коли зображується людина, що стоїть спокійно. Руки знаходять собі застосування: вони тримають який-небудь предмет. Голова обростає волоссям, іноді ретельно зачесаним. Шия має значно меншу довжину. З'являється округлість плечей. Нарешті, вся людина одягається в який-небудь одяг.

Разом із цим, відбувається значне збагачення тем малюнків: з'являються пейзажі, села, цілі потяги, що йдуть по рейках, зі стовпами і семафором біля них, внутрішній вид будинків тощо.

Потрібно спеціально відзначити, що на даній стадії образотворчої діяльності діти ще не виправляють помилок у своїх малюнках або роблять це дуже рідко. Найбільш звичний спосіб виправлення для даного віку – залишити розпочатий малюнок і перейти до нового зображення на іншому аркуші.

На стадії правильних зображень ми зустрічаємося з малюнками різного рівня досконалості. Часто це не залежить від розмаїття індивідуальних здібностей кожного «художника», а має у своїй основі якусь загальну закономірність. Разом із тим, тепер «зображення» значною мірою втрачає свою «дитячість», тобто, специфічні особливості, властиві саме дитячому малюнку.

До вікових особливостей дитячого малюнка відносяться відчуття простору, розміру, сили, форми, руху, напрямку, кольору тощо.

Простір. Дитина бере до рук олівець і аркуш білого паперу. Яку площу вона використовує для малюнка? Маленька дитина просто не вкладається у межі аркуша. Згодом вона навчиться дотримуватися границь, але лише після закінчення початкових класів її можна буде переконати в необхідності витримувати відстань у три пальці від усіх чотирьох країв аркуша.

Якщо дитині не вдається дотримуватися меж аркуша, то можна припустити затримку, можливо слабку, в розвитку сенсорно-моторної координації.

Іншою серйозною проблемою, крім нездатності дотримуватися відстані від оптичного центра малюнка, є те, що дитина не справляється з тими особливостями малюнка, які не обов'язково повинні бути присутніми, але без яких малюнок (діються їй незавершеним: наприклад, вона може передати на малюнку ефект «прозорості», за допомогою якого намагається зобразити предмети, які її цікавлять, навіть якщо вони «закопані»). Типовий приклад – інтер'єр своєї кімнати або школи, де на малюнку видно внутрішні сходи, людей, які ходять усередині тощо.

Сила, рух, форма. Найбільш простий символ, використовуваний дитиною для зображення об'єктів, – не точка, а лінія. Уже на другому етапі, в карлочках з'являються лінії, що згодом набувають більш розробленої форми і стають основою для справжнього малюнка.

Дитина, яка уникає зображення кривих ліній, імовірно все ще наділена «колючим» характером. Більш м'яка дитина до 6-7 років малює лінії з численними вигинами і поворотами. Сильні і ґрунтовні вертикальні лінії свідчать про гордий, повний переваг характер. Дитина, що використовує переважно такі лінії, також красномовна, зацікавлена, жвава, весела і галаслива, але не терпить, коли їй суперечать.

Колір. Більшість дослідників кольору в дитячому малюнку дотримуються думки, що дитина має інстинктивне, уроджене відчуття кольору, інтуїтивне і спонтанне знання, що виражається у природному і досить ранньому потязі до кольору. Можна також припустити, що відношення дитини до кольору визначається соціокультурним фактором, залежним, однак, від певних фізіологічних і психологічних умов, належності до тієї чи іншої статі, географічного місця народження, умов життя.

Зміст малюнків. У малюнках дитини міститься весь її життєвий досвід, її відношення до внутрішнього і зовнішнього світу, які, як деякий образ, відкладаються в її свідомість. Дитина відбиває у своїх малюнках «правдиву» картину свого внутрішнього світу, його наповненості і порожнечі.

Варто звертати увагу на слова, що їх вимовляє дитина під час малювання. Дуже часто вона розмовляє напівголосно з собою, відтворюючи діалоги персонажів, іноді змінюючи голос у залежності від зображуваного героя і його шумового оточення.

Широко розповсюджені дитячі символи.

Варто враховувати, що жоден символ не має універсального значення. Кожен символ має кілька значень. Співвіднесеність символу з іншими частинами дитячого малюнка визначає інтерпретацію даного символу. Крім того, символ може уособлювати позитивну чи негативну якість у залежності від того, як він використовується на малюнку і як оцінюється самою дитиною. Культурне середовище дитини також має непересічне значення, оскільки в різних культурах символ має різне значення.

Наприклад, *яблука* уособлюють заможність, любов, радість, знання, мудрість, передбачення або обман і смерть. Діти звичайно використовують яблуко для позначення потреби в емоційній турботі. Коли діти малюють хробаків у яблуках чи говорять, що яблука зіпсувалися, вони вказують на відсутність конструктивного підходу до них.

Птахи уособлюють трансцендентність: згідно з К. Юнгом, «...звільнення від будь-якої, занадто незрілої, нерухомої чи остаточної форми буття... будь-якого способу життя, що сковує прагнення до вищої, більш зрілої стадії психологічного розвитку». Крім того, птахи символізують душу чи злет душі на небеса. Птахи з'являються на малюнках дітей, коли автори їх відчують, як у їхніх душах відбувається деяка трансформація.

Хмари. Колір хмар має важливе значення. Білі хмари символізують натхненність і чистоту. Чорні хмари вказують на депресію, безчестя або горе. Крім того, чорні хмари нерідко уособлюють перешкоди на шляху до істини і знання. Сині хмари символізують сльози і потребу виплакати.

Коні символізують життя і смерть, інстинктивну і тваринну природу, динамічну силу, шляхетність; чи інтелект. Коні зустрічаються на малюнках 12-річних дівчат у період їхнього статевого розвитку.

Гори є символом сталості, вічності, міцності і тиші. Діти, що малюють гори і ставлять їх у центр обговорення малюнка, схильні тлумачити їх як символ сталості чи потреби мати щось постійне у своєму житті.

Люди. Зображення людини на малюнку дозволяє зрозуміти фізичний і емоційний стан дитини в даний момент, її устремління (ким би вона хотіла стати) і загальний підхід до міжособистісних відносин. Люди не завжди уособлюють дитину; вони нерідко символізують важливих осіб у психологічному оточенні дитини.

Також до більш розповсюджених символів можна віднести кішок, собак, вогонь, риб, будинок, воду, дощ, сонце, менш – місяць тощо.

Техніки в малюванні, які можна використовувати з метою психокорекції [6].

Сквігл. Сквігл – термін, яким позначають зображення на аркуші паперу безладних знаків, зазвичай чорного кольору. Дитину просять закінчити картинку. Дитина може потім розповісти історію, пов'язану з картинкою, стати картинкою, поговорити з картинкою тощо.

Існують адаптовані варіанти цієї процедури у формі книг. У таких книгах використовується безліч знаків, невизначених зображень, зроблених одним розчерком, і ці зображення повинні бути закінчені, як картинка. У них більше натяку на зміст, ніж у сквігли.

Д. Віннікот описує метод для встановлення контакту з дітьми із використанням того, що він називає сквігл-грою. Його метод полягає в тому, щоб сісти разом з дитиною за стіл, поклавши перед собою два олівці і папір. Психолог закриває очі, зображує сквігл на папері і пропонує дитині перетворити його в що-небудь, а дитина, у свою чергу, робить для психолога зображення, яке той перетворює в щось. У міру продовження гри, вони розповідають один одному про зміст своїх картинок і про все, що вони про це думають. За даними досліджень Д. Віннікота, очевидно, що в результаті оригінального методу використання малювання і гри виникає величезна кількість способів спілкування.

Карлючки. Карлючки – це метод, призначений для того, щоб допомогти дітям виразити відверто щось, що таїться усередині їх. Оригінальна методика полягає в тому, що спочатку дитина повинна цілком використати своє тіло, щоб виконати малюнок у повітрі за допомогою розгонистих ритмічних рухів. Потім дитина зі закритими очима малює ці рухи на великому уявлюваному аркуші паперу. Дитина використовує величезний уявлюваний аркуш паперу, поставлений перед нею на такій відстані, що до нього можна дістати рукою, і на такій висоті, щоб дитина могла до нього дотягтися. Її просять уявити, що вона тримає олівець у кожній руці і зображує карлючки на цьому уявлюваному папері. Вона повинна бути впевненою, що досягає кожного куточка і кожної частини аркуша. Ця вправа за участю всього тіла сприяє релаксації, звільненню дитини для того, щоб її карлючки на справжньому папері були менш обмеженими. Потім дитину просять зробити малюнок карлючками на справжньому папері, іноді зі закритими очима, іноді з відкритими. Наступний крок полягає в розгляданні карлючок з усіх боків, у відшукуванні серед них форм, які що-небудь нагадують. Іноді діти уявляють себе цими формами, шумлять, говорять, що начебто дивляться на хмари. Потім вони стирають і доповнюють ряд ліній за своїм вибором так, щоб вийшла картинка. Діти розповідають про ці картинки.

Живопис пальцями. Живопис за допомогою пальців викликає особливі тактильні й кінестетичні відчуття. Він заспокоює і розслаблює. Можна зробити пробні малюнки і картини та швидко це стерти. Дитині не загрожують невдачі, не потрібно великого мистецтва. Вона може розповісти яку-небудь історію за малюнком, який вважає закінченим, чи розповісти про те, що їй нагадує картина.

Живопис із використанням ніг. Ноги мають чутливість, але велику частину часу вони обмежені взуттям, у якому не можуть нічого відчувати. Дитину просять зняти черевики і шкарпетки й описати, як відчувають себе її ноги, коли вони стали вільними. Після того, як цю ідею засвоєно, пропонується розповісти про те, що можна було б зобразити за допомогою ніг. Потім на підлозі розстеляється рулон цупкого паперу і ставиться ванночка з фарбою. Дитині показують, як визначити необхідну кількість фарби, що відбувається, коли фарби мало чи забагато. Потім дитина переходить до малювання, використовуючи всі частини ступні, проходжуючись по паперу, залишаючи відбитки за допомогою пальців, п'яток, бічної поверхні ступні, намагаючись виділити характерні для кожної ноги розходження. При цьому, діти описують, що вони малюють і як себе відчувають.

Малювання за допомогою крапель автомобільної фарби. Наливається трохи білої фарби на прямокутник (розміром 12 на 15 см) так, щоб вона вся була покрита фарбою. На цю білу поверхню дитина капає трохи фарби іншого кольору і дає їй вільно розтектися по поверхні. Потім вико-

ристовується фарба іншого кольору і т. д. Оскільки фарби висихають дуже швидко, такий вид малювання має великі переваги. Не відбувається змішування кольорів, зображення виходять чисті і красиві. Дуже ефективна техніка при відображенні позитивних емоцій і почуттів.

Висновки. На думку Є. Романової й О. Потьомкіної [7], застосування «психографічних методів» переконує в тому, що в «малюнках на задану тему», тобто в ситуації стандартного образотворчого завдання міститься значно більше інформації про психологічні особливості людини, що малювала, ніж зазвичай вважається. У таких малюнках корисної для психолога інформації більше, ніж у рукописному тексті (як у почерку, так і в самому змісті тексту).

Інформація, отримана внаслідок виконання клієнтом малюнка, спирається не на логічні форми мислення, а безпосередньо на образний його зміст. Так, зміст графічного зображення виявляється психологічно дуже складним – у ньому в єдиній, злитій формі представлені й образ, і відношення людини до світу, і особистий досвід переживання суб'єкта.

Використання проєктивних методик (зокрема, малюнків), на нашу думку, недоцільно розглядати лише як психодіагностичну техніку. Корекція засобом малювання багатоманітна і цілюща: через малюнок, клієнт може прожити негативні і позитивні емоції, зцілитися від страждань і страхів, знайти способи вирішення проблем сьогодення і намітити шляхи зростання і розвитку на майбутнє.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурно М.Е. Терапия творческим самовыражением. – М., 1989.
2. Денисова З.В. Детский рисунок в физиологической интерпретации. – Л., 1974.
3. Игнатъев Е.И. Психология изобразительной деятельности детей. – М., 1961.
4. Кершенштейнер Г. Развитие художественного творчества ребенка. – М., 1914.
5. Мухина В.С. Изобразительная деятельность ребенка как форма усвоения социального опыта. – М., 1982.
6. Оклендер В. Окна в мир ребенка: Руководство по детской психотерапии / Пер. с англ. – М.: Независимая фирма «Класс», 1997. – 336 с.
7. Романова Е.С., Потемкина О.Ф. Графические методы в психологической диагностике. – М., 1992. – 256 с.
8. Терлецька Л.Г. Психокорекція засобами малюнку. – К.: Главник, 2007. – 144 с.

Рецензенти: д.пед.н., професор Старіков І.М.,
д.пед.н., професор Букач М.М.

© Ушакова І.В., 2009

Стаття надійшла до редакції 15.05.2009 р.